

بررسی روابط بینامتنی اشعار عطار نیشابوری با داستان‌های قرآنی انعکاس یافته در نگارگری صفوی

چکیده

نظریه بینامتنی پدیده‌ای جدید در غرب، اما قدیمی و ریشه‌دار در ادبیات اسلامی است. به کارگیری واژگان، مضامین و مفاهیم آیات قرآن کریم در آثار ادبی یکی از جذاب‌ترین مباحث نقد ادبی به‌شمار می‌رود. اشعار عطار از جهت تأثیرپذیری از مفاهیم آیات قرآن دارای مناسبت‌های بینامتنی بسیاری است که با توجه به رویکرد بینامتنی قابل مطالعه می‌باشند. از سوی دیگر، بخش زیادی از داستان‌های قرآنی که دارای زیبایی‌شناسی منحصر به فردی است در نگارگری دوره صفویه به کار رفته است. بررسی چگونگی انعکاس این مقوله در نگارگری صفویه حائز اهمیت است. در این پژوهش با استفاده از روش تحلیلی – مقایسه‌ای به بررسی وجوه تأثیرپذیری اشعار عطار نیشابوری از واژه‌ها، ترکیبات، تعبیرات، مفاهیم و مضامین آیات قرآن در سطوح اثرپذیری تلمیحی، گزاره‌ای، واژگانی به این نتایج رسیده‌ایم که از میان انواع روابط بینامتنی اشعار عطار با آیات قرآن، اثرپذیری تلمیحی و واژگانی از بسامد بیشتری برخوردار هستند. همچنین داستان‌های زیبایی قرآنی با توجه به تأثیرگذاری در حوزه هنر به‌عنوان یکی از مضامین اصلی در نگارگری دوره صفویه در نظر گرفته شده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی روابط بینامتنی اشعار عطار نیشابوری با آیات قرآن.

۲. بررسی داستان‌های قرآنی در نگارگری صفویه.

سؤالات پژوهش:

۱. از روابط بینامتنی کدام نوع در اشعار عطار نیشابوری بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است؟

۲. داستان‌های قرآنی در نگارگری صفویه چه بازتابی یافته است؟

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، عطار نیشابوری، بینامتنی، شعر.

مقدمه

قرآن کریم از آغاز نزول تاکنون به دلیل حیاتی بودن و برخورداری از جمال لفظی و معنوی غیرقابل وصف و نیز به دلیل موسیقی درونی که در لابه لای واژگان و پیوستگی آیات دیده می شود (الفخوری، ۱۳۸۵: ۳۳۲) به عنوان الگویی برای بسیاری از شاعران و ادیبان و نویسندگان بوده است. شاعران و نویسندگان زبان فارسی از قرن دوم هجری به بعد تحت تأثیر کلام الهی و سخنان معصومین (ع) قرار گرفتند که همین امر سبب ایجاد تحول بزرگی در عرصه ادب فارسی شده است. این تأثیرپذیری در قرن های پنجم تا هشتم به اوج خود رسید؛ به طوری که شاعران بزرگی چون حکیم سنایی، ناصر خسرو، خاقانی، عطار، مولانا و حافظ هر کدام با توجه به سبک و روش خود با استفاده از آیات قرآن کریم، کلام اندیشه خود را تعالی بخشیدند. یکی از این شاعران که دارای آثار متعددی است و در کاربرد مفاهیم قرآنی سبقت را از دیگران ربوده است، شیخ فریدالدین عطار نیشابوری است. ارادت خاص او به خاندان نبوت سبب شده تا با شوق و اشتیاق عجیب و درخور اعتنا از این خاندان سخن بگوید.

اصطلاح بینامتنی از پدیده های جدید در نقد ادبی معاصر به شمار می آید که روابط میان متون را مورد بررسی قرار می دهد. براساس این نظریه می توان متون و آثار نویسندگان و اشعار شاعران را نقد و بررسی کرد. این نظریه جدید که موجب آفرینش متن جدید و تازه می شود و عملاً از دیرباز در ادبیات اسلامی رواج داشته است. در نظریه بینامتنی، ما با دو عنصر ارتباط و تغییرات روبه رو هستیم؛ یعنی از یک طرف بینامتنی منجر به ارتباط بین متن قدیم و متن جدید می شود و از طرف دیگر به ایجاد تغییر و تحول جدید در راستای اهداف شاعر می انجامد. درک معنای متن و تفسیر و شرح آن توسط خواننده صورت می پذیرد، به همین دلیل شاعر زمانی که شعری می سراید و نویسنده زمانی که آثاری را می نویسد، نه تنها معنایی را که به شعر و اثرش می دهد، می سنجد، بلکه روی مهارت خواننده نیز حساب می کند. نگارگری ایرانی-اسلامی نیز به واسطه غنای محتوا و ساختار نظام مند همواره به عنوان عرصه پرباری جهت انجام پژوهش ها مطرح بوده است. به عنوان مثال شرح واقعه معراج پیامبر (ص) که در آثار عطار نیشابوری به نظم در آمده است، یکی از مهم ترین مباحث مهم اعتقادی اسلامی است که در متون ادبی و آثار هنری بازتاب بسیاری یافته است. نگارگری معراج پیامبر از درخشان ترین نمونه های نگارنگاری ایرانی-اسلامی است. سیر آسمانی پیامبر (ص) در دو سوره از قرآن آمده است. یکی در آیات نخستین سوره اسراء و دیگری آیات ۱۳ تا ۱۸ سوره مبارکه نجم می باشد. به عبارت دیگر هنر ایرانی-اسلامی با توجه به معنای ژرف و عمیق خود همواره بازتاب دهنده مفاهیم و وقایعی مهم بوده است.

برای شناخت عمیق تر و پی بردن به مفاهیم ارزشمند آثار شاعران و نویسندگان لازم و ضروری است که آثار آن ها به طور دقیق واکاوی و بررسی شوند. عطار یکی از شاعران برجسته ادبیات فارسی است، که از مضامین و متون دیگر به خصوص آیات قرآن کریم سود برده است. وی در اشعارش از گونه های مختلف بینامتنی از جمله (تلمیحی، گزاره ای و واژگانی) استفاده فراوان می برد. الگوی اصلی عطار برای آراستن سخن خود در دیگران متون دینی می باشد. عطار از واژگان و عبارات قرآنی به وفور در اشعار خویش استفاده کرده است. می توان گفت، شعر عطار دنباله فرهنگ گذشته یعنی فرهنگ کتاب های قدیم و متصوفه و از همه مهم تر متون اسلامی است که نقش بسیاری در غنی کردن ادبیات شاعر

داشته است. او در بیشتر اشعارش سعی دارد تا با تبرک‌جستن به متون دینی، آیات قرآن کریم و احادیث نبوی و مفاهیم و مضامین متون دیگر شعرش را غنی کند.

منظور از روابط بینامتنی در اشعار عطار نیشابوری، ارجاعاتی است که شاعر به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، آگاهانه یا ناآگاهانه، صریح و غیرصریح یا ضمنی در اشعار خود به بیان آن می‌پردازد. در این پژوهش سعی داریم که اشعار این شاعر را با توصیف واحدهای بنیادی و با تکیه بر نظریه کریستوا روابطشان با متن‌های دیگر در حد توان و دسترسی به منابع بررسی نماییم. پژوهش حاضر به دنبال یافتن این است که نشان دهد که عطار نیشابوری در اشعار خود از کدام یک از انواع روابط بینامتنی استفاده کرده و تا چه حدی توانسته است از آن برای پیش‌برد بهتر مفاهیم شعری خود به مخاطب کمک بگیرد. علت توجه عطار به عبارات‌های متون دیگر به‌خصوص آیات قرآن کریم را می‌توان در موارد زیر دانست: استفاده از عبارات قرآنی و متون اسلامی برای بیان حقایق و دیدگاه‌های خود با توجه به فضای خفقان حاکم در آن زمان به علت حمله مغول‌ها که در آن می‌زیسته باز گرداندن معنویت از دست‌رفته به جامعه خود و آراستن اشعار خود به کلام آسمانی دانست. جامعه آماری این پژوهش اشعار عطار نیشابوری و آیات قرآن می‌باشد، و روش تحقیق تحلیلی-توصیفی و بر مبنای نظریه ژولیا کریستوا است. بر این اساس، اشعار مرتبط ابتدا انتخاب شده‌اند و نقش متون دینی در القای پیام شعر از نظر فنی و موضوعی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. به‌صورت کتابخانه‌ای اطلاعات مربوط از اشعار عطار استخراج و فیش‌برداری شده‌اند؛ سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

نتیجه‌گیری

نشانه‌های بینامتنی در اشعار عطار را می‌توان در به‌کارگیری واژه‌ها و مفردات و استعمال آیات قرآن کریم و ترکیب‌ها و حوادث و داستان‌های قرآنی جست‌وجو کرد؛ به‌طوری‌که عطار از این میراث ارزشمند دینی به‌صورت بسیار زیبا استفاده کرده‌است. همین امر سبب جذابیت عمیق و معانی در اشعارش شده‌است. کارکرد میراث دینی به‌ویژه قرآن کریم به‌صورت اقتباس کامل و گاهی به‌صورت جزئی، اشاره‌ای و مضمونی بوده است. نکته مهم این است که شاعر از ظرفیت‌های قرآنی برای قافیه‌سازی اشعار به‌خوبی بهره می‌برد. ترکیباتی مانند: روح‌الامین، رب‌العالمین، روح‌القدس، خلق عظیم بسیار دیده می‌شود. نام پیامبران و برخی سوره‌های قرآن به اشاره محدود نمی‌شود و دیگر اینکه نام کتاب‌های مقدس (تورات، انجیل، زبور) در اشعارش وجود دارد. واژه‌های چون (جنة، صمد، صراط، روح، ودود، بروج، برهان و در اشعارش فراوان یافت می‌شود. بدون تردید استفاده از متون ارزشمند دینی در کلام شاعر جایگاه مهمی دارد که این نشان‌دهنده ایمان او به دین الهی می‌باشد. بنابراین از میان انواع روابط بینامتنی در اشعار عطار رابطه بینامتنی اشاره‌ای یا تلمیحی و اثرپذیری واژگانی پربسامدترین مناسبات بینامتنی اشعار عطار با متون دیگر است. در بیشتر اشعارش از آیات قرآن کریم تأثیر پذیرفته و بدین‌صورت ارادت خود را نسبت به این کتاب مقدس و ائمه اطهار (ع) نشان داده‌است؛ به‌طوری‌که خواننده با دریافت چنین مضامین نورانی الهی به تأمل واداشته می‌شود که چگونه می‌توان چنین سخنی را سرود که گذشت روزگار از ارزش آن نمی‌کاهد. در نگاره‌های برجای مانده از دوره صفوی نیز داستان‌های مختلفی از زندگی پیامبران آورده شده است و همین مسئله سبب شده تا داستان‌های مربوط به زندگی پیامبران در قرآن یکی از مضامین مهم نگارگری دوره صفویه باشد.

فهرست منابع و مآخذ:

کتاب‌ها:

قرآن کریم.

ابن منظور. (۱۹۹۸). لسان العرب، بیروت: لبنان دارالفکر.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۳). تاریخ ادبیات ایران، تهران: انتشارات فردوسی.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، تصحیح: محمد معین، چاپ ۲، تهران: نشر دانشگاه.

راستگو، سید محمد. (۱۳۷۶). تجلی قرآن در شعر فارسی، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.

_____. (۱۳۷۸). تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.

عزام، محمد. (۲۰۰۵). النص الغائب، تجلیات التناس فی الشعر العربی، دمشق: اتحاد الکتاب العرب.

عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۳۹). خسرونامه، تصحیح: احمد سهیلی خوانساری، تهران: نشر زوار.

_____. (۱۳۷۷). پندنامه، اهتمام: محمدعلی پور ولی، تهران: نشر امیرکبیر.

_____. (۱۳۴۵). مظهرالعجائب، تصحیح: احمد خوشنویس (عماد)، تهران: نشر سنایی.

_____. (۱۳۶۱). اسرارنامه، تصحیح: سید صادق گوهرین، تهران: نشر زوار.

_____. (۱۳۳۱). دیوان اشعار، اهتمام: دکتر تقی تفضلی، تهران: نشر انجمن آثار ملی.

_____. (۱۳۸۶). مختارنامه، تصحیح: محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: انتشارات علمی.

_____. (۱۳۸۲). دیوان اشعار، اهتمام: سعید نفیسی، تهران: نشر اوحدی.

_____. (۱۳۸۴). دیوان اشعار، تنظیم: منصور جهانگیری، تهران: نشر نگاه.

_____. (۱۳۷۶). دیوان اشعار، تنظیم: فروزانفر بدیع‌الزمان، تهران: نشر نگاه.

_____. (۱۳۸۳). منطق‌الطیر، تصحیح: محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: نشر سخن.

_____. (۱۳۸۰). مصیبت‌نامه، تصحیح: وصال نورانی، تهران: نشر زوار.

_____ . (۱۳۸۸). الهی نامه، تهران: انتشارات خلاق.

علوان، محمد آخرون. (۲۰۰۴). المقالات النقدیة فی الشعر شهید الدستور ابراهیم المقادمة، مكتبة الآفاق.

قرائتی، محسن. (۱۳۷۴). تفسیر نور، قم: نشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

_____ . (۱۳۸۳). تفسیر نور، قم: نشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

کریستوا، ژولیا. (۱۳۸۱). علم النص، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: نشر مرکز.

ناهم، احمد. (۲۰۰۷). التناص فی شعر الرواد دراسة، مصر القاهرة: دارالآفاق.

موسی، خلیل. (۲۰۰۰). قراءات فی الشعر العربی الحديث و المعاصر، دمشق: منشورات اتحاد الكتاب العرب.